

ТРАВЕНЬ-
ЧЕРВЕНЬ
2018
№ 3 (141)

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

Всеукраїнський науковий журнал

ЗМІСТ

У ГЛИБ ВІКІВ

Келембет С. Чернігівські бояри монгольського періоду 3

Міден Е. Полковник канівський Іван Кіндратович Лизогуб 10

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Долженко Ю. Інтегральний аналіз у контексті порівняння давньоруського населення Чернігова і Дніпровського Лівобережжя за даними краніології 19

Травкіна О. До питання про час будівництва будинку Чернігівського колегіуму та особливості його архітектури. 32

Солдатова К. Демографічні характеристики населення сіл Ксензівка та Мельня Батуринської сотні у першій половині XVIII ст. (за даними сповідних розписів 1739 року) 45

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Миколайко Т. До питання стану живопису Троїцького собору в ХХ столітті. 55

Непотенко І. Троїцький монастир у Чернігові у перше десятиліття радянського режиму: фокус перетину просторів . . 60

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (XVII-XVIII ст.) (частина 10) 69

Листи гетьмана Івана Мазепи з архіву полковника Іллі Новицького (ч. 2) (коментар та підготовка до друку Ю.Мицика) 102

РОЗВІДКИ

Оксін Т. До питання відкриття склепу гетьмана України Кирила Розумовського (на основі матеріалів ЦДАВО м. Київ). 122

Герасимчук О. Переселення мешканців Чернігівщини на Кубань у кінці XVIII – першій чверті XIX ст. 127

Міщанин В. Іван Новак – один із тисяч українців, розстріляних у період «великого терору» 137

Ткаченко К. Музейництво в Україні у публікаціях учених-дослідників та музейних фахівців (за матеріалами часописів 20-30-х рр. ХХ ст.) 144

ДОСЛІДНИЦЬКІ НОТАТКИ

Нестеренко Л. З історії одного вчительського листа 152

Циганок О., Винничук С. Спільне і відмінне у двох поетиках Нектарія Трояновського (на матеріалі розділів про епічну поезію) 166

ЮВІЛЕЇ

Половець В. Микола Данилович Ханенко (1693 – 1760). 171

Боровик А., Боровик М. Заступники директора і проректори Чернігівського державного педагогічного інституту (1955 – 1982 рр.) (До 100-річчя з дня народження ректора Чернігівського державного педагогічного інституту В.М. Костарчука) 177

НАРОДОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Гринь М. Ім'я його - Козацьке 186

СПОГАДИ. МЕМУАРИ

Шковира Ю. Німці в Путивлі 197

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Демченко Т. Гирич І. Український Київ кінця XIX – початку ХХ ст.: культурологічний есей. К., 2017. 204

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Третя куликівська районна краєзнавча конференція 207

Всеукраїнська наукова конференція аспірантів і студентів «Актуальні проблеми сучасної української медієвістики» 209

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Головний редактор

В. О. Дятлов

Заст. головного редактора

О. Б. Коваленко

Редакційна колегія

В. О. Дятлов

М. К. Бойко

О. Г. Самойленко

А. М. Боровик

Г. В. Борзяк

Є. М. Луняк

О. Б. Коваленко

О. О. Маврин

О. П. Моця

Ю. А. Мицик

А. М. Острячко

С. О. Павленко

В. М. Половець

Г. В. Палакін

С. М. Свистович

Т. В. Чухліб

К. М. Ячменіхін

Редакційна рада

І. М. Аліфіренко

О. Я. Гранін

Г. Ю. Івакін

С. Л. Лаєвський

Д. М. Лозовий

В. В. Мельничук

П. М. Мовчан

М. О. Носко

Н. Б. Реброва

І. М. Ситий

Ю. О. Соболь

О. П. Реєнт

В. Ф. Чепурний

Випусковий редактор

О. В. Ткаченко

Журнал видається за фінансової підтримки Чернігівської облдержадміністрації.

Засновники – Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, Всеукраїнське товариство «Просвіта» ім. Тараса Шевченка, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Рекомендовано до друку Вченою радою Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка (протокол № 12 від 30 травня 2018 р.)

Олександр Герасимчук

ПЕРЕСЕЛЕННЯ МЕШКАНЦІВ ЧЕРНІГІВЩИНИ НА КУБАНЬ У КІНЦІ ХVІІІ – ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХІХ ст.

У статті на основі архівних матеріалів висвітлюється перебіг процесу заселення кубанського краю мешканцями Чернігівщини в кінці ХVІІІ – першій чверті ХІХ ст. Автор детально аналізує труднощі переселення й особливості адаптації мігрантів до умов життя на новій території.

Ключові слова: Чернігівська губернія, козаки, Кубань, міграції, переселенський рух.

У зв'язку з обґрунтовано підвищеним на сучасному етапі інтересом до етнічної проблематики та до різних аспектів міжнаціональних відносин (особливо на територіях змішаного розселення різних народів) виникає необхідність детально розглянути основні етапи формування етнічної території українців, а також утворення чи зникнення ареалів їхнього компактного й дисперсного розселення за межами України [1, с. 7].

Історія масових міграцій українців бере свій початок з переселення козаків-запорожців і селян з України на Кубань наприкінці ХVІІІ ст. Розширення території Російської імперії в кінці ХVІІІ ст. й освоєння Північного Кавказу супроводжувалося масовим переміщенням населення, що приводило до важливих демографічних, господарчих, соціальних і етнокультурних змін. Основною колонізаційною силою на Північному Кавказі було українське козацтво й численне селянство. Починаючи з останньої чверті ХVІІІ ст., сюди вирушили могутні міграційні потоки з Чернігівщини, Полтавщини, Київщини, Волині, Поділля, Галичини, Закарпаття, Північної Буковини та Наддніпрянщини, а пізніше – з губерній Слобідської України. Заселяючи широкі простори, українські мігранти сприяли досягненню загальнодержавних цілей, встановлювали зв'язки з іншими народами [2, с. 3–4]. Міграції, як складний історико-політичний, соціально-економічний, демографічний та географічний процес, часто ставали передумовою розвитку продуктивних сил окремих територій за рахунок розширення ареалу господарчого освоєння [3, с. 9]. Тому тема міграційних рухів населення в різних регіонах не втрачає актуальності для дослідників через своє значення для розуміння перебігу історичних процесів у сучасному суспільстві.

Питання міграцій українців у ХVІІІ–ХІХ ст. на Кубань частково досліджували О. Бачинська, С. Брук, В. Кабузан, В. Ликова, Є. Петренко, С. Сазонова, котрі в своїх публікаціях показали місце й роль переселенців з України в загальноросійському переселенському русі [4]. Попри те, що всі вищевказані дослідники вказували на важливу роль чернігівців у міграційних процесах, спеціальні дослідження, які б відображали, зокрема, переселення саме із Чернігівської губернії в кінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст., відсутні – вищеназвані вчені лише згадували Чернігівщину в контексті загальноросійського чи загальноукраїнського міграційного руху. Метою даної статті є дослідження динаміки переселення із Чернігівської губернії на Кубань

© Герасимчук Олександр Михайлович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка.

у вищезазначений період, визначення тенденцій у зростаннях та спадах міграцій чернігівських селян та козаків на тлі загальноісторичних процесів, які відбувалися в Україні та світі.

Після зруйнування Запорозької Січі в 1775 р. частина її мешканців стала мирними поселенцями на українських землях, а частина потрапила в залежність від поміщиків [5]. У 1781 р. російське військо під командуванням Суворова вдерлося на Кубань, яка в той час належала Кримському ханству й була населена ногайськими племенами. Десятки тисяч ногайців були винищені російськими конкістадорами, а ті, що вціліли, утекли до Туреччини (близько 700 тис. осіб) та в Таврію й Закубання (близько 5 тис. осіб). У результаті російського загарбання величезна територія Кубані стала практично безлюдною. 8 квітня 1783 р. Катерина II видала Маніфест, згідно з яким території Кримського ханства, а саме: Крим, Тамань і Кубань, оголошувалися російськими володіннями [6].

З початком російсько-турецької війни 1787–1792 рр. фаворит Катерини II князь Потьомкін закликав колишніх запорожців до боротьби з турками, й «вірним козакам» було повернуто військовій регалії Запорозького козачого війська. До складу волонтерських команд Потьомкіна було дозволено також приймати й «охочих з вільних людей». У результаті до «справжніх запорожців» долучилися козаки інших козачих військ і представники не козачого стану – дрібнопомісні дворяни, купці, відставні солдати, селяни-втікачі з Катеринославського, Київського, Чернігівського, Харківського, Новгород-Сіверського намісництв. Як нагороду за службу, Катерина II своїми указами від 30 червня й 1 липня 1792 р. пожалувала новому козацькому війську спустошену після вигнання ногайців землю в Чорномор'ї, куди входили «остров Фанагорія (півострів Тамань. – Прим. автора) с землями, между Кубанью и Азовским морем лежашими» та землі «от Фанагории по морю до Ейского городка, по реке же, приближающейся к устью Лабы». Так Запорозьке військо перетворилося у Військо чорноморське [5].

Перший «морський десант» запорожців у кількості 3847 козаків під проводом Сави Білого висадився на берег півострова Тамань 25 серпня 1792 р. Ця дата вважається початком заселення козацької Кубані [7, с. 13]. Упродовж 1792–1793 рр. із-за Бугу на Кубань переселилося 18171 колишніх запорожців і тих, хто до них долучився [8, с. 117]. У наступні роки основними офіційними місцями виходу переселенців до Чорномор'я стають Полтавщина, Чернігівщина й Київщина, про що свідчать назви заснованих там переселенцями слобод: Чернігівка, Басань, Семенівка тощо. Існувала й значна армія неофіційних мігрантів із цього регіону [9, с. 168]. Заселяючи козаками Північний Кавказ, царський уряд прагнув таким чином забезпечити російські кордони від нападів войовничих гірських племен, замінивши козаками регулярні військові частини, що там перебували [8, с. 115].

Одночасно з козаками-запорозжцями на територію Північного Кавказу в кінці XVIII ст. переселялися й інші верстви населення. Згідно з указами Сенату від 17 та 18 грудня 1784 р., на цій території дозволялося приймати не лише державних селян, а й так званих економічних (колишніх монастирських) і однодвірців (воєнізованих землевласників-прикордонників) з Малоросії (Чернігівського, Новгород-Сіверського й Київського намісництв) та центральних регіонів Росії. Вищезгаданими розпорядженнями українцям дозволялося оселятися в басейні річки Малки (ліва притока Тереку на території Кабардинського краю) [10, с. 270–271]. Після прибуття на нове місце переселенці некозацького стану селилися в козацьких станицях, де вони потім або йшли в найми до козаків, або займалися землеробством чи ремеслом. Прибульці з України осідали переважно на Кубані, а мігранти з Воронезької, Курської, Тамбовської, Орловської губерній (серед яких, до речі, було немало етнічних українців) – у Кавказькій області (Ставрополля). На територію майбутнього Кавказького лінійного козачого війська (басейни річок Кури й Тереку) вихідців із Чернігівщини, Полтавщини, Київщини потрапляло лише близько 10 % [11, с. 123–124].

Після того, як перші переселенці розселилися по території Північного Кавказу, з'ясувалося, що їхньої кількості зовсім недостатньо, щоб, за словами народної пісні,

«границю держати» й примножувати населення в новому краю. Тому на початку XIX ст. царський уряд продовжив політику переселення в ці місцевості колишніх реєстрових козаків із Чернігівської та Полтавської губерній [5]. Переселення мало здійснюватися на добровільних засадах з дозволу генерал-губернатора й, у першу чергу, тими родинами, які були вільні від недоїмок, повинностей і боргів. Якщо до 1808 р. до південних регіонів із Чернігівщини та Полтавщини переселилося приблизно 7 тис. козаків (скільки їх потім потрапило на Кубань, достеменно невідомо), то в подальшому було заплановано переселити на землі Чорноморського війська з вищеназваних регіонів ще 25 тис. осіб козацького стану [12, с. 16]. Підстави та правила здійснення такого масштабного переселення були детально викладені в доповіді міністра внутрішніх справ О. Куракіна імператору Олександрові I від 17 березня 1808 р. [7, с. 59–65]. Згідно з правилами переселення, «витрат на переселенців від казни не повинно бути» [13, с. 6]. Історик і педагог М. Стороженко в своїй книзі «До історії малоросійських козаків у кінці XVIII й на початку XIX століття» зазначав: «Облаштовуючи це переселення, центральний уряд, окрім колонізації далеких окраїн, мав частково на меті, можливо, асиміляцію малоросійських козаків з іншими податними станами» та «заселення пустельних просторів людьми, що змогли б чинити опір у разі потреби будь-яким ворожим нападам» [14, с. 466–468].

Переважа при переселенні на Кубань надавалася тим сім'ям козаків, у яких було більше осіб жіночої статі. Інакше одружити величезну армію неодружених козаків, а відповідно й вирішити демографічну проблему на землях Війська, було неможливо. За 1809–1811 рр. з Чернігівщини та Полтавщини в Чорномор'я було відправлено 53 партії козаків: у 1809 – 20 груп, у 1810 р. – 24 групи, у 1811 р. – 9 груп [13, с. 6]. За даними історика І. Бентковського, за ці три роки на Кубань із Чернігівської та Полтавської губерній було переселено 22206 чоловіків та 19328 жінок, після чого населення Війська чорноморського зросло вдвічі [7, с. 76–77]. Ці дані співпадають з даними відомості про видачу сім'ям переселенців хлібної позики, яку вони повинні були повернути впродовж трьох років, датованої 20 грудня 1811 р. [15, с. 32]. У доповіді царю управляючого Міністерства внутрішніх справ В. Кочубея в 1820 р. згадувалися переселенці на Кубань з Чернігівщини та Полтавщини в 1809–1811 рр. у кількості 23088 чоловіків і 18652 жінки [16, арк. 3]. Скільки ж серед цих переселенців було власне вихідців з Чернігівщини? За підрахунками В. Ликової, здійсненими на основі даних документів Державного архіву Одеської області, у 1808 р. із Чернігівської губернії на Південь вирушило 3649 чоловіків і 2988 жінок, у 1809 р. відповідно 4078 і 3438, у 1810 р. – 1902 й 1649, за 7 місяців 1811 р. – 180 і 169 осіб [15, с. 30–31; 17, с. 53–54]. Отже, чернігівські козаки в загальній кількості українських переселенців на Кубань у 1808–1811 рр. становили дещо менше половини й налічували близько 18 тис. осіб.

Відсутність достовірної інформації, некомпетентність властей в організації переселення такого значного масштабу, зокрема при розміщенні прибулих на нових територіях, спричинили нерівномірне розселення мігрантів, що створило соціальну напругу в окремих станицях на Кубані. Тому урядовий Сенат 12 червня 1812 р. своєю постановою скасував подальший прийом колоністів у Кавказькому краї [11, с. 125]. Переселенський рух практично припинився й упродовж 1812–1820 рр. міграції українського населення як на Південь України (за винятком Бессарабії), так і в Чорномор'я були малоактивними [18, с. 213].

Друга значна хвиля переселень українців на Кубань відбулася в 20–30-х рр. XIX ст. Згідно з царським указом від 19 квітня 1820 р., знову передбачалося переселити на Кубань з Полтавської та Чернігівської губерній 25 тис. козаків для «зміцнення Чорноморського війська». Необхідність такого кроку була обґрунтована в доповіді царю вже згаданого управляючого Міністерства внутрішніх справ В. Кочубея. Чиновник відзначав нестачу землі в козаків на батьківщині, брак населення на колонізованій території й необхідність досягнення «мети міцного забезпечення кордонів своїх шляхом цього військового поселення, без якого необхідно утримувати регулярне військо з немалими витратами». Переселення здійснювалося за тими ж самими правилами,

що були розроблені для попередньої хвилі міграцій у 1808–1811 рр. князем О. Куракіним [16, арк. 2 зв.–3 зв.]. Ще однією з причин, що викликала необхідність нового переселення українських козаків із центральних губерній України в Чорномор'я, було, за твердженням М. Стороженка, прагнення царського уряду «вислати з Малоросії найвільнолюбніший елемент, що розчарувався в своїх сподіваннях». А сподівалися українські козаки на те, що після формування ними своїх полків у 1812 р. їм будуть повернуті колишні права й вольності [14, с. 479–481].

Як і раніше, переселення в 1820–1825 рр. відбувалося на добровільній основі, жодного примусу й тиску на козаків не було. Так само як і десятиліття тому, за розпорядженням чернігівського цивільного губернатора О. Фролова-Багреєва від 13 вересня 1820 р. перевага при переселенні надавалася сім'ям, «в которых больше девок и вдов, в брак вступитъ могущих» (тут і далі оригінальний правопис документів збережено. – **Прим. автора**) [16, арк. 47]. Про добровільність переселення, наприклад, свідчать рапорти остерського городничого до чернігівського губернатора від 24 серпня та 11 вересня 1821 р. про те, що «с казаков та казенных крестьян города Остра желающим переселится на земли Черноморские никто никто (подвійне в оригіналі. – **Прим. автора**) не отозвался». Охочим до переселення необхідно було отримати на це дозволи від цивільного й військового губернаторів, а також на колишньому місці проживання розрахуватися з усіма боргами й зобов'язаннями перед громадою й державою. Після цього майбутні переселенці отримували від односельців свідоцтво, в якому зазначалося, що для «поселения на землях, Черноморскому войску принадлежащих, препятствующих причин не имеется и мы их и все семейства их из числа нашего общества навсегда увольняем и выпускаем» [19, арк. 14–15, 112–152; 20, арк. 33]. Після отримання даного свідоцтва переселенцям можна було збиратися в дорогу.

Перша партія переселенців другої хвилі міграції з Чернігівщини прибула на Кубань у поселення Кушівське 30 серпня 1821 р. [7, с. 96]. Уже в цьому ж 1821 р. неочікувано масовий наплив переселенців до Чорномор'я змусив владу штучно пригальмувати міграційний процес. Так, у відповідь на прохання відставного солдата Фоми Міненка із с. Омелянівки Остерського повіту щодо отримання дозволу на переселення з сім'єю на Кубань, малоросійський військовий губернатор М. Рєпнін-Волконський 20 вересня 1821 р. відповів, що переселятися дозволено лише тим, хто вже раніше приготувався до виїзду, а «прочих же вольно приостановить впредь до особого распоряжения» [19, арк. 20]. У повідомленні Глухівського нижчого земського суду чернігівському цивільному губернатору щодо виконання розпорядження стосовно переселення козаків повіту на Кубань від 10 жовтня 1821 р. зазначалося, що «определенное к переселению из их звания количество людей почти уже все назначенно, следовательно могут еще поступить в число переселенцев те только из них, кои нужны будут для составления полного числа, то есть 25000 душ, да и то тогда, когда разрешено будет от вашего начальства, а протчим таковое вовсе дозволенно уже быть не может» [20, арк. 211].

Частина козаків, усупереч їхнім бажанням, дозволу на переселення за рік, а той за два так і не отримала. У 1820 р. 21 козацька сім'я із с. Саскевичі Новозибківського повіту виявила бажання переселитися в Чорномор'я, розпродала своє майно, проте дозволу на виїзд не одержала й залишилася зимувати вдома. Козаки прохали губернатора захистити їх від свавілля повітового земського суду, який вимагав від козаків сплатити податки й за 1821 р., мотивуючи це тим, що вони не виїхали й продовжували перебувати на місці проживання. Козаки с. Семенівки Новозибківського повіту 9 квітня 1822 р. у проханні до губернатора зазначали, що «имея ревностное желание» до переселення в Чорномор'я, «продали свои дома, земли и имущество», «вынуждены скитаться праздно без пристанища» з перспективою «до крайности разорится» й тому слізно просили керівника губернії посприяти їм у отриманні нарешті «письменных видов на свободный наш проход» на Кубань [21, арк. 78–79, 85–85 зв.]. Подібне прохання надійшло губернатору 17 квітня 1822 р. від 16 козацьких сімей із с. Омелянівки Семипольської волості Остерського повіту та 18 квітня 1822 р. від

27 сімей с. Бобрика, 2 сімей с. Плоского та 5 сімей с. Світильного цього ж повіту. Козаки із с. Олбина Остерського повіту Макар Гаврилець, Гнат Батіг і Гордій Чирок, отримавши всі дозволи на переселення, вчасно виїхати не встигли й були змушені «відбиватися» від громади, яка хотіла їхніх синів віддати в рекрути, а тому 23 грудня 1820 р. прохали губернатора О. Фролова-Багрєєва «повелить кому следует нас, яко уже уволенных, от рекрутской очереди освободить и этим избавить нас от напрасных и невинных хлопот и волокит» [19, арк. 3 зв., 156–157 зв.].

Низка козацьких сімей за станом здоров'я їхніх членів або через бідність сама відмовлялася від початкового наміру переселятися й прохала викреслити їх із списків охочих. Такі прохання надходили до цивільного й військового губернаторів від козаків Глухівського, Сосницького, Новозибківського, Чернігівського повітів [20, арк. 53, 162–163; 21, арк. 32–33; 22, арк. 3–200; 23, арк. 103–111]. Дружина козака Кирила Хрипуненка Ксенія з містечка Веркіївки Ніжинського повіту в своєму листі до губернатора повідомляла, що її чоловік у 1821 р. «по одногодовому плакатному паспорту» перебував на Дону на заробітках, де потрапив під арешт до одного з місцевих поміщиків, звідки вийшов хворим, немічним і без грошей. Його ж сім'я за цей час дуже збідніла, тому не мала матеріальних засобів і здоров'я для подолання далекої дороги та ще й з малими дітьми. Попри попередню згоду дружина козака прохала губернатора викреслити їхню сім'ю із списків охочих до переселення в Чорномор'я. Козак Семен Іванов із с. Орлівки Глухівського повіту 12 серпня 1821 р. в листі до самого царя Олександра I прохав залишити його із сім'єю на батьківщині, оскільки мав проблеми зі здоров'ям і побоювався, що «при моем несчастном положении в таком дальнем расстоянии скорее лишится могу семейства нежели дойти в назначенное место». Були скасовані на їхнє прохання в 1821 р. дозволи на від'їзд козакам с. Землянка Семену Лузану й Харитону Єрію, козаку с. Зазірки Якимі Гаркавенку із Глухівського повіту [20, арк. 84–85, 102–103, 162–163, 168].

Козак Федір Кірда із с. Виблі Чернігівського повіту 18 серпня 1821 р. прохав цивільного губернатора скасувати дозвіл на переселення його сім'ї «по бедному нашему состоянию». Козаки Василь Сидоренко й Микита Євстратенко із с. Горбове цього ж повіту в листі до малоросійського військового губернатора М. Рєпніна-Волконського 22 серпня 1821 р. просили, «припадая к стопам вашего начальства», залишити їх вдома, оскільки вони на батьківщині «разным людям по займу денег должны». Ще один козак цього ж села Іван Кондратов 23 серпня 1821 р. прохав цивільного губернатора скасувати переселення його сім'ї, мотивуючи це тим, що через «слабости здоровья моего и несостоятельности к отправлению моему с семейством до назначенного места находим себя в затруднении к таковому переселению». Низка козаків Чернігівського повіту 27 серпня 1821 р. просила губернатора відтермінувати від'їзд їх у Чорномор'я на рік через перебування членів сімей на той момент на заробітках у Катеринославській губернії [23, арк. 103, 107, 109, 120–120 зв., 223–223 зв.]. Прохання відтермінувати від'їзд до весни 1822 р. через неготовність до переселення надходило й від козаків містечка Ямполь, сіл Полошок, Чорториг, Пустогорода, Берези Глухівського повіту [20, арк. 212, 215].

Для врегулювання переселенського руху 7 липня 1821 р. Олександр I дав доручення командирі Кавказького окремого корпусу генералу О. Єрмолову проконтролювати перебіг переселення. Згодом генерал у своїх записках зазначав: «У Чорномор'ї я виявив сім'ї переселенців з Малоросії в жахливій бідності. Військо не має змоги їм допомогти. Їх одночасно вислано з Малоросії вдвічі більше, ніж розпорядився уряд. У попередніх своїх місцях проживання розпродали вони майно за безцінь, пограбовані були чиновниками земської поліції, відправлені в дорогу самої пізньої осені й багато з них, опинившись в дорозі без худоби й без засобів для подальшого пересування, залишилися зимувати по різних губерніях, випрошуючи милостиню, щоб вижити». У наказі по корпусу від 4 травня 1822 р. О. Єрмолов писав: «За пропозицією уряду передбачалося вивести з малоросійських губерній у Чорномор'я для поселення 25 тис. душ козаків. Їх прибуття на нову землю було розтягнуто на три роки, проте лише за один минулий рік їх прибуло більше, ніж дві частини, що становить понад 30 тис.

душ обох статей. Дев'ять частин з них Чорноморське військо, виснажене в засобах, зовсім позбавлене можливості прогодувати» [7, с. 92]. На місцях було дано вказівку стримати козаків від переселення. У рапорті Остерського нижчого земського суду виконуючому обов'язки чернігівського губернатора М. Політковському від 21 червня 1822 р. пропонувалося «казакам сего повіта, пожелавшим переселитися на землі чорноморського війська, чтобы они оставались спокойно на прежних местах своих жительств доколе по водворению отправившихся уже туда не получено будет извещение от господина генерала от инфантерии Ермолова» [19, арк. 155].

Дорога на Кубань для переселенців була дуже тяжкою. Серед них спостерігалася значна кількість хворих і висока смертність. Частина з них не змогла дістатися навіть до місць призначення. У журналі Військової канцелярії від 12 листопада 1821 р. є запис, який засвідчує, що «ці люди ще до переселення сюди страждали від крайнього розорення в нинішньому році від браку продовольства, яке ще більше примножилося від такого пізнього переселення». За даними поліції Ростова-на-Дону до 25 листопада 1821 р. через місто пройшли 32450 осіб переселенців, а до Куцівського (за 81 версту від Ростова) прибуло 29203 особи. Отже, померлих у дорозі тільки на цій ділянці було 3247 душ обох статей. Військовий медик Прохорович у 1821 р. доповідав, що «під час об'їзду ним у грудні місяці поселень Чорноморського війська він виявив значну кількість хворих на лихоманку, нервову гарячку й понос, а також помираючих переселенців, переважно в Ейському окрузі й частково в Бейсугському». Лікар пояснив таке становище слабким здоров'ям переселенців, браком харчів і одягу, непристосованістю до нового клімату й солонуватої води, тісною житла (до 20 душ у одній хаті), відсутністю окремих приміщень для хворих, браком медикаментів [7, с. 98–99].

Малоросійський військовий губернатор М. Репнін-Волконський 1 січня 1824 р. повідомляв чернігівського цивільного губернатора про отримання донесення від харківського губернатора про те, що партія переселенців у кількості 22 сімей (125 душ обох статей) із с. Радичева Кролевецького повіту під керівництвом старійшини Степана Макаренка зупинилася в Ізюмському повіті, не маючи змоги рухатися далі. Вони просять владу допомогти харчами для себе й худоби. Це повідомлення дуже здивувало губернатора, оскільки, на його думку, він, даючи дозвіл на переселення, вірно розрахував відстань і час від Кролевця до кордону з Чорномор'ям, і в дорозі не повинно було виникнути ніяких проблем. Губернатор відрядив до Кролевця чиновника своєї канцелярії для з'ясування обставин, через які «вновь переселенцы принуждены были в ущерб казны зимовать на дороге». Ревізор виявив численні факти бюрократичної тяганини, яка загальмувала вчасний вихід козаків у дорогу. М. Репнін-Волконський запропонував чернігівському губернатору звільнити несумлінних чиновників Кролевецького нижчого земського суду з посад «яко неблагонадежных» [19, арк. 159–159 зв., 165–165 зв.].

За відомостями Малоросійсько-Чернігівської казенної палати від 8 липня 1822 р., із Чернігівщини на Кубань упродовж року вибуло 18447 осіб обох статей із стану козаків. Розподіл переселенців по повітах вибуття показано в табл. 1 [16, арк. 214–214 зв.].

Таблиця 1

Переселення козацьких сімей з повітів Чернігівщини на Північний Кавказ у 1821–1822 рр. (станом на 01.07.1822 р.)

Повіти	Чоловіки	Жінки	Разом
Борзнянський	2168	1577	3745
Конотопський	1960	1574	3534
Сосницький	1479	1016	2495
Козелецький	1334	983	2317
Кролевецький	862	657	1519
Чернігівський	807	724	1531
Ніжинський	668	527	1195

Глухівський	460	325	785
Городнянський	361	320	681
Суразький	184	117	301
Новозибківський	168	81	249
Н.-Сіверський	57	38	95
Усього	10508	7939	18447

Варто відзначити, що після 1822 р. потік переселенців з Чернігівщини суттєво зменшився, тому наведені в табл. 1 статистичні дані фактично повною мірою відображають тенденцію регіонального розподілу виселення чернігівських козаків на Північний Кавказ у 1821–1825 рр. Дані табл. 1 свідчать, що під час другої масової хвилі переселення 1821–1825 рр. з Чернігівщини найактивніше мігрували козаки південних повітів губернії. Зазначену кількість переселенців підтверджують і відомості місцевих органів влади. Так у відомості Глухівського нижчого земського суду від 31 травня 1822 р. наводяться відомості про вихідців до Чорномор'я з цього повіту. Згідно з цими даних, із Глухівського повіту на той момент вже вирушили на Кубань 420 чоловіків і 313 жінок і приготувалися в дорогу ще 50 чоловіків і 28 жінок із середовища козаків. Як бачимо, дані обох відомств фактично співпадають. Найбільше козаків з Глухівського повіту до кубанського краю вирушило з населених пунктів: Слоут (142 особи), Собічеве (85 осіб), Берези (59 осіб), Чорториг (52 особи), Землянки (48 осіб). Окрім козаків, за даними того ж Глухівського нижчого земського суду, з повіту на Кубань за 1821–1822 рр. виїхало також більше 400 осіб неревізьких душ [20, арк. 237–243]. До кінця 1822 р. загальна кількість чернігівських переселенців на Північний Кавказ досягла 22735 душ [7, с. 104].

У табл. 1 відсутні дані щодо козаків-переселенців з двох північних повітів – Стародубського та Мглинського, проте мігранти з цих повітів також були, вони вирушили в дорогу іншими шляхами дещо пізніше й значно меншою кількістю, ніж з інших повітів губернії. Так, зокрема, 29 січня 1824 р. Малоросійсько-Чернігівська казенна палата повідомляла чернігівському цивільному губернатору, що козаки с. Толбазина Мглинського повіту Іван Єзупов, його брат Степан, а також Кузьма й Петро Снегірьови та інші в 1821 р. розпродали своє майно й за річними (тимчасовими) або, як їх іще називали, плакатними паспортами від повітового казначейства виїхали із сім'ями в Чорномор'я. Після закінчення терміну дії тимчасових паспортів їхні односельці були змушені сплачувати за них усі недоїмки, оскільки ті додому не повернулися. Казенна палата прохала губернатора порушити клопотання перед Чорноморською військовою канцелярією щодо розшуку вищезазначених осіб і повернення їх силоміць назад на батьківщину. Громаді ж с. Толбазина було повідомлено, що, оскільки вони дозвіл на одержання плакатного паспорта вищеназваним козакам дали, а зі складу мешканців села козаки виведені не були, то й недоїмки за них нехай вони платять доти, доки ті не повернуться [19, арк. 166–167 зв.]. На користь твердження щодо наявності мігрантів на Північний Кавказ зі Стародубського повіту слугують відомості про надання дозволу на переселення до Чорномор'я 73 козакам цього повіту аж у 1826 р., тобто вже після фактичного завершення планової переселенської кампанії [16, арк. 252–254].

Отже, з вищенаведених архівних даних ми бачимо, що у 1820–1825 рр. на Північний Кавказ чернігівці могли потрапити й оминаючи планові потоки переселенців. Як уже зазначалося, одним з таких способів було неповернення звідти тих, хто ще раніше або й під час переселенської кампанії вирушив туди на сезонні заробітки. Такими зокрема були вже згадувані козацькі сім'ї Єзупових, Снегірьових, Пилипенків, Ніколаєнків із с. Толбазина Мглинського повіту, які поїхали на Кубань начебто на рік на заробітки, проте додому так і не повернулися [19, арк. 166–167]. Козак Іван Демешко із с. Собічева Глухівського повіту, який був на заробітках на суконній фабриці в Харківській губернії в 1821–1822 рр., потім звідти самостійно перебрався на Кубань у с. Кушівське до брата-переселенця Фоми Демешка. У 1824 р. він уже з Кубані

прохав глухівську місцеву владу про узаконення його перебування на новому місці на постійній основі. 21 вересня 1825 р. цей козак наказом командира Кавказького окремого корпусу О. Єрмолова був офіційно зарахований до складу Чорноморського війська [20, арк. 256, 266]. Козак Петро Тарасенко із с. Обложки Глухівського повіту в лютому 1823 р. отримав у Глухівському повітовому казначействі плакатний паспорт на один рік і виїхав із села на заробітки на Кубань у с. Ведмедівське, де жив у своїх родичів, які самі за 5 років до цього прибули туди за такими ж річними паспортами. Пробувши рік на Кубані, козак вирішив там залишитися назавжди й попрохав Комітет у справах переселенців порушити клопотання перед Глухівським нижчим земським судом про забезпечення відрядження до нього на Кубань з Обложок його дружини Ксенії й малолітнього сина Павла. Дозвіл на переїзд сім'ї козака як губернатором, так і повітовим судом був наданий [19, арк. 178, 187–187 зв.].

Остання організована партія переселенців з Чернігівщини прибула в Чорномор'я з Новгород-Сіверського повіту 17 серпня 1825 р. й була розміщена в селі Сосицькому [24, с. 145]. Згідно з даними дослідника історії Кубанського козачого війська Є. Феліцина, всього ж упродовж 1820–1825 рр. до Чорномор'я із Чернігівської та Полтавської губерній переселилося 8623 козацькі родини: 25627 чоловіків та 22755 жінок [8, с. 118; 14, с. 481]. За твердженням І. Бентковського, в 1821–1825 рр. на Північний Кавказ з Чернігівської та Полтавської губерній прибуло 48382 особи обох статей, із них чернігівці становили 23703 особи. За роками прибуття до Війська Чорноморського переселенці з Чернігівщини розподілилися наступним чином: 1821 р. – 10201 особа, 1822 р. – 12534 особи, 1823 р. – 174 особи, 1824 р. – 476 осіб, 1825 р. – 318 осіб. У 1824–1825 рр. всі українські переселенці до Чорномор'я були винятково чернігівцями [7, с. 104].

На Північному Кавказі за 1821–1830 рр. переселенці з Чернігівщини та Полтавщини заснували 18 нових поселень [7, с. 106]. Історик О. Туренко завершив свою працю «Історичні записки про військо чорноморське» словами: «Чорноморське військо, яке при своєму початковому заснуванні мало 26 тисяч душ, що перейшли з Дністра, Бугу й Дніпра на цю землю, тепер же (у 1830 р. – О.Т.) нараховує до 110 тисяч душ обох статей. Кількість ця збільшилася неодноразовими переселеннями з малоросійських губерній, без чого нездоровий цей край залишився би без людей, бо в ньому щорічно значно більше помирало, ніж народжувалося, не кажучи вже про вбитих у безперервних боях з непримиренним ворогом і померлих від ран» [25, с. 149].

Таким чином, упродовж 1808–1825 рр. з Чернігівщини до Кубанського краю вибуло близько 42 тис. осіб обох статей. До цієї кількості мігрантів першої чверті XIX ст. умовно ще можна додати частину чернігівських переселенців, які потрапили на Кубань до початку масових урядових переселень. Можна припустити, що таких було близько 1–2 тис. осіб з тих 7 тис. козаків, які вибули з Чернігівщини та Полтавщини на південноукраїнські землі до 1808 р. Переселення українців на Північний Кавказ у першій половині XIX ст. супроводжувалося складним та інтенсивним процесом їхньої адаптації до місцевих умов – психологічної, біологічної, соціально-економічної, структурної, побутової. За твердженням психолога М. Слюсаревського, «еміграція завжди призводить до втрати життєвих сил у залишеній країні і, навпаки, збагачує країну, в яку спрямовує потік емігрантів» [26, с. 10]. Чернігівські козаки й селяни, що переселялися на землі Чорноморського війська, переносили на нові території свій спосіб господарювання, устрій життя, свої традиції, звичаї, обряди. Переселенці з Чернігівщини, долаючи всі труднощі, сприяли зростанню населення й інтенсивному господарському освоєнню Північного Кавказу, забезпечуючи при цьому охорону південних рубежів Російської імперії.

1. Кабузан В.М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса. Москва : Наука, 2006. 658 с.

2. Сазонова С.Е. Переселение украинцев на Северный Кавказ и их социокультур-

ная адаптація (кінець XVIII – перша половина XIX в.): автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история». Ставрополь, 2010. 30 с.

3. Покшишевский В.В. Заселение Сибири (историко-географические очерки) / Под ред. В.А. Кротова. Иркутск : Областное гос. изд-во, 1951. 208 с.

4. Бачинська О. «Малоросійські козаки» XIX ст.: соціо-демографічна характеристика та територія розселення // Історико-географічні дослідження в Україні : Зб. наук. праць. Число 12. Київ : Інститут історії України, 2012. С. 15–26; Брук С.И., Кабузан В.М. Миграция населения в России в XVIII – нач. XX в. (Численность, структура, география) // История СССР. 1984. № 4. С. 41–59; Їх же. Численность и расселение украинского этноса в XVIII – нач. XX в. // Советская этнография. 1981. № 5. С. 15–31; Петренко Є. Українське козацтво і Кубань // Київська старовина. 1993. № 1. С. 114–119; Сазонова С. Государственное регулирование переселения украинцев на территорию Кавказского линейного казачьего войска (кінець XVIII – перша половина XIX в.) // Власть. 2009. № 4. С. 123–127.

5. Чуприна Е. Великое переселение. Как все начиналось // Орбита. 2010. № 20–23. URL : www.orbitataman.ru. (дата звернення: 16.06.2016 р.).

6. Ногайцы. URL : www.ru.wikipedia.org. (дата звернення: 16.06.2016 р.).

7. Бентковский И. Заселение Черномории с 1792 по 1825 год // Памятная книжка Кубанской области издан. 1881 года / Сост. Е.Д. Фелицын. Краснодар : Тип-я Кубанского областного правления, 1881. С. 1–125.

8. Петренко Є. Українське козацтво і Кубань // Київська старовина. 1993. № 1. С. 114–119.

9. Бойко А. Переселенці з Чернігівщини на півдні України в останній чверті XVIII століття // Сіверянський літопис. 1999. № 5. С. 167–168.

10. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXII. 1784–1788. Санкт-Петербург : Тип-я II Отд-я Собств. Его Имп. Величества Канцелярии, 1830. 1158 с.

11. Сазонова С. Государственное регулирование переселения украинцев на территорию Кавказского линейного казачьего войска (кінець XVIII – перша половина XIX в.) // Власть. 2009. № 4. С. 123–127.

12. Бачинська О. «Малоросійські козаки» XIX ст.: соціо-демографічна характеристика та територія розселення // Історико-географічні дослідження в Україні : Зб. наук. праць. Число 12. Київ : Інститут історії України, 2012. С. 15–26.

13. Петренко Є. Переселення українського козацтва на Кубань у першій половині XIX ст. // Історія України. 1997. № 17. С. 6–7.

14. Н.С. К истории малороссийских казаков в конце XVIII и в начале XIX века (продолжение) // Киевская старина. 1897. № 6. С. 461–483.

15. Ликова В. Переселення малоросійських козаків на землі Чорноморського війська на початку XIX ст. // Чорноморська минувшина : Зб. наук. праць. Вип. 5. Одеса : СПД Бровкін О.В., 2010. С. 27–33.

16. По указу императора Александра I о переселении 25 тысяч Малороссийских казаков в Черноморские земли для укрепления Черноморского войска. 16.06.1820–28.09.1826 г. // Держархів Чернігівської області, ф. 128, оп. 1, спр. 2352, 286 арк.

17. Ликова В. Дві колонізаційні компанії на землі Південної України в першій половині XIX ст. // Волинські історичні записки. 2009. Т. 2. С. 50–59.

18. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.). Москва : Наука, 1976. 306 с.

19. О переселении казаков, проживающих в Остерском уезде, по их желанию в Черноморье. 19.12.1820–23.12.1824 г. // Держархів Чернігівської області, ф. 128, оп. 1, спр. 2357, 199 арк.

20. О переселении в Черноморье казаков Глуховского уезда. 04.10.1820–21.09.1825 г. // Держархів Чернігівської області, ф. 128, оп. 1, спр. 2356, 267 арк.

21. О переселении казаков Новозыбковского уезда в Черноморье. 02.09.1820–23.06.1823 г. // Держархів Чернігівської області, ф. 128, оп. 1, спр. 2353, 94 арк.

22. О переселении казаков из Черниговской губернии на земли Черноморского войска. 02.09.1820 – март 1827 г. // Держархів Чернігівської області, ф. 128, оп. 1, спр. 2354, 570 арк.

23. О переселении казаков из Черниговской губернии в Черноморье. 02.09.1820–16.12.1821 г. // Держархів Чернігівської області, ф. 128, оп. 1, спр. 2355, 246 арк.

24. Самовтор С.В. Переселенческий комитет Черноморского казачьего войска (1821–1826) // Козацька спадщина : Альманах Інституту суспільних досліджень. Вип. 4. Дніпропетровськ : Пороги, 2008. С. 142–146.

25. Туренко А.М. Исторические записки о войске черноморском. Киев : Тип-я А. Давиденко, 1887. 149 с.

26. Слюсаревський М.М., Блинова О.Є. Психологія міграції : Навч. посібник. Кіровоград : Тов-во «Імекс ЛТД», 2013. 244 с.

В статье на основе архивных материалов освещается процесс заселения кубанского края жителями Черниговщины в конце XVIII – первой четверти XIX в. Автор детально анализирует трудности переселения и особенности адаптации мигрантов к условиям жизни на новой территории.

Ключевые слова: Черниговская губерния, казаки, Кубань, миграции, переселенческое движение.

The article on the bases of archival materials highlights moving of settlement process of Kuban region by Chernihiv region residents in the end of XVIII – the first quarter of the XIX cent. The author analyses in detail difficulties of resettlement and peculiarities of living conditions adaptation of migrants on the new territory.

Key words: Chernihiv province, Cossacks, Kuban, migration, resettlement movement.

